

Codicological Study of the Quran Manuscript Attributed to Imam Reza (PBUH) in the Astane Qudse Razavi Library

Vahid Tavassoli

Msc. in Iranian Studies, Manuscript Research Specialist at Astan Quds Razavi Library, Mashhad, Iran¹

Abstract

Quranic manuscripts are among the most treasured written legacies of the Islamic world and have consistently attracted the attention of Muslim scholars and artisans within the traditions of recitation and calligraphy. One of the most distinguished examples is manuscript No. 1586 and 1/1586 preserved in the Astane Qudse Razavi Library, attributed to Imam Ali Ibn Mousa Reza (PBUH). However, due to repeated restorations, rearrangements of folios, and modifications resulting from later bindings, the original structure of the manuscript has been altered, making precise identification of its codicological features challenging.

This applied study, adopting a descriptive-analytical approach, undertakes a detailed examination of the structure and codicological evidence of the manuscript in order to address the central question: was this Quran transcribed by the blessed hand of Imam Reza himself, or was it produced during his lifetime? The findings indicate that the manuscript was copied in the late 8th century A.D. Based on codicological evidence, direct attribution of the transcription to Imam Reza cannot be established with certainty; nevertheless, the contemporaneity of its production with his lifetime, together with multiple reports concerning his exegetical and Quranic authority, render the attribution plausible within the historical tradition of Quran manuscripts ascribed to the Imams of the Ahl al-Bayt. Consequently, the transmission of numerous sayings and traditions from Imam Reza in the field of Quranic sciences provided the grounds for such attributions to emerge.

Keywords Imam Reza, manuscript, Quran transcription; Quranic exegesis, Astane Qudse Razavi

“Received: 2025/07/14 | Accepted: 2025/11/23 | Available Online: 2026/02/07”

1. E-mail: sartoranj@gmail.com

نسخه‌شناسی مصحف منسوب به امام رضا (علیه السلام) در کتابخانه آستان قدس رضوی

وحید توسلی

کارشناسی ارشد ایران‌شناسی، کارشناس پژوهش نسخ خطی کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد، ایران.^۱

چکیده

مصاحف قرآنی از نفایس مکتوب جهان اسلام به‌شمار می‌آیند و همواره در سنت قرائت و کتابت، محل اهتمام عالمان و هنرمندان مسلمان بوده‌اند. یکی از برجسته‌ترین این آثار، مصحف شماره ثبت ۱۵۸۶ و ۱۵۸۶/۱ کتابخانه آستان قدس رضوی است که کتابت آن به امام علی بن موسی الرضا (علیه السلام) منسوب است. با این حال، به سبب مرمت‌های مکرر، جابه‌جایی اوراق و تحولات ناشی از صحافی‌های متأخر، ساختار اصیل نسخه دستخوش تغییر شده و بازشناسی دقیق ویژگی‌های آن را با دشواری‌هایی همراه ساخته است. این پژوهش کاربردی با رویکرد توصیفی-تحلیلی، به تحلیل دقیق ساختار و شواهد نسخه‌شناختی مصحف یادشده می‌پردازد و در پی پاسخ به این پرسش اصلی است که آیا کتابت این مصحف به دست مبارک امام رضا (علیه السلام) انجام گرفته یا محصول دوره حیات ایشان است؟ یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که مصحف در اواخر قرن دوم هجری قمری کتابت شده است. بر پایه شواهد نسخه‌شناسی، انتساب مستقیم کتابت به شخص امام رضا (علیه السلام) با قطعیت قابل اثبات نیست؛ با این همه، هم‌زمانی تاریخ کتابت با دوران حیات آن حضرت و وجود روایات متعدد درباره جایگاه تفسیری و قرآنی ایشان، این انتساب را در چارچوب سنت تاریخی کتابت مصاحف منسوب به ائمه اطهار (علیهم السلام) توجیه‌پذیر می‌سازد. در نتیجه می‌توان گفت که نقل اذکار و احادیث فراوان از امام رضا (علیه السلام) در حوزه معارف قرآنی، زمینه شکل‌گیری انتساب این‌گونه مصاحف را فراهم ساخته است.

کلیدواژه‌ها: امام رضا (علیه السلام)، نسخه خطی، کتابت قرآن، تفسیر، آستان قدس رضوی

«تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۲۳ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۰۲ | تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۱/۱۸»

مقدمه

نبی مکرم اسلام، قرآن و اهل بیت را دو منبع هدایت و راهنمایی در نزد مسلمانان قرار دادند. قرآن در اندیشه، گفتار و کردار اهل بیت (علیهم السلام) تجسم و عینیت تمام یافته است و سیره کریمانه و سخن حکیمانه آنان، مستقیم یا غیر مستقیم، تبیین‌گر کتاب الهی در ابعاد گوناگون آن است. این میراثی است که در میان خاندان نبوی علیهم السلام وجود داشته تا به هشتمین اختر تابناک آسمان امامت و ولایت، حضرت امام رضا (علیه السلام) رسیده و آن امام، وارث کتاب الهی و تبیین‌گر راستین قرآن شده‌اند (دهقان و همکاران، ۱۴۰۲ ش: ص ۱۳). امام رضا (علیه السلام) به عنوان یکی از برجسته‌ترین مفسران قرآن در طول تاریخ شناخته می‌شوند. ایشان در میان امامان شیعه (علیهم السلام) بیشترین رویارویی را با دگراندیشان و صاحبان ادیان داشته‌اند و در فضای ویژه فرهنگی با تفکرات خاص مواجه بوده‌اند و در بیانات گهربار خویش همواره از اهمیت معارف قرآن و بعد هدایتگری آن یاد کرده‌اند (واعظی و پهلوانی، ۱۳۹۶ ش: ص ۱۱۱).

اذکار و احادیث فراوانی از ایشان در باب قرائت و عمل به قرآن نقل شده است؛ از جمله فرموده‌اند: «قرآن سخن خداست، فقط از قرآن هدایت بجوید و سراغ چیز دیگری نروید که گمراه می‌شوید» و در سخنی دیگر بیان داشته‌اند: «قرآن، ریسمان و رشته مستحکم و دستگیره نیرومند و راه روشن و تعالی بخش خداست که انسان را به سمت و سوی بهشت رهنمون می‌کند و از گرفتار شدن به آتش جهنم نجات می‌بخشد» (مجلسی، ۱۴۰۳ ق: ۱۷/ ص ۲۱۳ و ۹۲/ ص ۱۱۷). امام رضا (ع) سفارش فراوانی در موضوع قرائت قرآن داشته و تلاوت قرآن در هر خانه‌ای را باعث آسان شدن کارها و زیاد شدن خیر و برکت در آن خانه دانسته‌اند (ابن فهد حلی، ۱۴۰۷ ق: ص ۲۸۷) این اهتمام ژرف به قرآن کریم سبب شده که کتابت شماری از مصاحف قرآنی به امام رضا (ع) منسوب شود. پرسش بنیادین این پژوهش آن است که آیا کتابت نسخ قرآن با شماره‌های ۱۵۸۶ و ۱۵۸۶/۱، به دست امام رضا (ع) صورت گرفته است؟

برای پاسخ به این پرسش، پژوهش حاضر با رویکردی توصیفی-تحلیلی، به بررسی ارکان نسخه‌شناسی این مصحف پرداخته است. بدین منظور، ضمن مرور مطالعات پیشین، ویژگی‌های کتابت و تزئینات مصحف شناسایی و طبقه‌بندی شده و با بهره‌گیری از جداول تحلیلی ارزیابی شده‌اند.

پیشینه پژوهش

پژوهش‌های متعددی در معرفی این اثر صورت گرفته که هر یک بخشی از ویژگی‌های آن را روشن ساخته‌اند. کهن‌ترین مطالعه مربوط به گلچین معانی (۱۳۴۷) در کتاب راهنمای گنجینه قرآن است که در معرفی قرآن شماره ۱۵۸۶، به خوانش یادداشت‌ها و سجع مهرهای مصحف پرداخته و شرحی کامل درباره الحاقی بودن ترقیمه نسخه ارائه کرده است. وی به مجلد دیگر این مصحف اشاره‌ای نکرده است.

رامین نژاد (۱۳۸۷) در مقاله «گنجینه مخطوطات: قرآن‌هایی با دست خط مبارک امام رضا (ع)»، هفت مصحف منسوب به امام رضا (ع) در مراکز فرهنگی جهان را بررسی کرده و به این نتیجه رسیده که تنها قرآن محفوظ در کتابخانه آستان قدس رضوی دارای ترقیمه «کتبه علی بن موسی» است. ایشان به مجلد ۱۵۸۶/۱ نپرداخته است.

کریمی نیا (۱۳۹۶) در مقاله «قرآن منسوب به خط امام رضا (ع) در آستان قدس رضوی و تکمله‌های آن»، با رویکرد علوم قرآنی، اختلاف قرائات و نظام عدّ الآی این مصحف را بررسی کرده و آن را مطابق نظام بصری دانسته است. وی کتابت مصحف را متعلق به اواخر قرن دوم یا اوایل قرن سوم هجری قمری تشخیص داده است. ایشان بخشی از اوراق مصحف را ذیل قرآن شماره ۴۳۵۴ معرفی کرده است.

در پژوهشی جامع‌تر، صحرآگرد (۱۴۰۳) با عنوان «مصحف الرضا: جزوه کلام الله منسوب به خط حضرت رضا (ع)» با مقایسه تطبیقی این اثر با نمونه‌هایی که در ترقیمه، تاریخ و محل کتابت آنها مشخص شده است، احتمال داده که کتابت و تذهیب آن در ایران اواخر قرن دوم هجری قمری انجام گرفته است. ایشان اوراق جلد دوم را بخشی از قرآن شماره ۴۳۵۴ معرفی کرده است. نکته درخور توجه آن است که در تمامی این مطالعات، شماره ثبت جلد دیگر این قرآن به درستی ذکر نشده است؛ در حالی که اوراق آن سال هاست با شماره ۱/۱۵۸۶ تجلید و هم‌اکنون در موزه قرآن و نفایس آستان قدس رضوی نگهداری می‌شوند. این خطا موجب شده اطلاعات نسخه‌شناسی پژوهش‌های گذشته به قرآن شماره ۴۳۵۴ منتسب شود.

قرآن منسوب به امام رضا (ع)

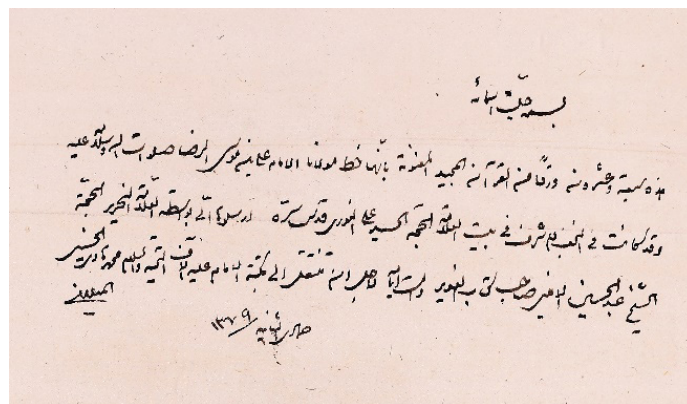
شکل ۱. نسخه قرآن منسوب به امام رضا (ع) با شماره ۱۵۸۶ محفوظ در مرکز نسخ خطی کتابخانه آستان قدس رضوی

در میان قرآن‌های منسوب به حضرت امام علی بن موسی الرضا (ع) که در مراکز فرهنگی و مجموعه‌های نسخه‌های خطی جهان پراکنده‌اند، تنها اثری که دارای ترقیمه‌ای صریح به خط کوفی با عبارت «کتبه علی بن موسی» است، در

گنجینه نفیس کتابخانه و موزه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود. اوراق این مصحف شریف در دو جلد مستقل تجلید شده است. جلد نخست در بهمن ماه سال ۱۳۳۸ ش به وسیله آستان قدس رضوی خریداری شده است (گلچین معانی، ۱۳۴۷ ش: ص ۲۱) (شکل شماره ۱).

بررسی سرگذشت این اوراق نشان می‌دهد که نسخه پیش‌تر در اختیار علامه سید علی نوری قرار داشته، سپس به واسطه و پیگیری مرحوم علامه عبدالحسین امینی، صاحب اثر سترگ الغدیو، از نجف اشرف به مشهد مقدس منتقل شده است. این انتقال با نیت وقف در کتابخانه حرم مطهر رضوی صورت گرفته است. یادداشت ارزشمند آیت الله میلانی که در ابتدای مصحف ثبت شده و در شکل شماره ۲ مشاهده می‌شود، گواهی روشن بر این جریان تاریخی است.

بسمه جَلَّتْ أَسْمَانُهُ هَذِهِ سَبْعَةٌ وَعَشْرُونَ وَرَقًا مِنَ الْقُرْآنِ الْمَجِيدِ الْمَعْنُونَةِ بِأَنهَا خَطُّ مَوْلَانَا الْإِمَامِ عَلِيِّ بْنِ مُوسَى الرِّضَا صَلَوَاتُ اللَّهِ وَسَلَامُهُ عَلَيْهِ وَقَد كَانَتْ فِي التَّجْفِ الْأَشْرَفِ فِي بَيْتِ الْعَلَامَةِ الْحُجَّةِ السَّيِّدِ عَلِيِّ النَّوْرِيِّ أَرْسَلُوهَا إِلَيَّ بِوَسْطَةِ الْعَلَامَةِ النَّحْرِيرِ الْحُجَّةِ الشَّيْخِ عَبْدِ الْحَسَنِ الْأَمِينِيِّ صَاحِبِ كِتَابِ الْغَدِيرِ دَامَتْ أَيَّامُهُ لِأَجْلِ أَنْ تَنْتَقِلَ إِلَى مَكْتَبَةِ الْإِمَامِ عَلَيْهِ آلَافُ التَّحِيهِ وَالسَّلَامِ مُحَمَّدِ هَادِي الْحُسَيْنِيِّ الْمِيلَانِيِّ جُمَادَى الثَّانِيَةِ ۱۳۷۹.

شکل ۲. یادداشت آیت الله میلانی در نسخه شماره ۱۵۸۶ محفوظ در مرکز نسخ خطی کتابخانه آستان قدس رضوی

اوراق دیگری از این مصحف شریف در سال ۱۳۵۰ ش، در جریان بازسازی‌های عمرانی، در میان اوراق بازیافته در فضای سقف رواق دارالسلام حرم مطهر رضوی شناسایی شد (گلچین معانی، ۱۳۵۴ ش: ص ۴۸). این اوراق به سبب تشابه اندازه و قطع، در آغاز ذیل قرآن شماره ۴۳۵۴ جای گرفتند. بررسی‌های دقیق متن شناختی و نسخه‌شناسی نشان داد که پایان کتابت این پاره دوم، با عبارت «ثِيَابُهُنَّ غَيْرَ مُتَبَرِّجَاتٍ» از آیه ۶۰ سوره نور به پایان می‌رسد، در حالی که ادامه همین آیه با عبارت «بِرِيَّةٍ وَأَنْ يَسْتَعْفِفْنَ» در برگ نخست مصحف شماره ۱۵۸۶ آغاز می‌شود. بر پایه شواهد به دست آمده، اوراق پاره دوم، از قرآن شماره ۴۳۵۴ جدا و در قالب مجلدی مستقل، تحت شماره ثبت ۱۵۸۶/۱ تجلید شد (شکل شماره ۳). بدین ترتیب، دو مجلد ۱۵۸۶ و ۱۵۸۶/۱، پیکره‌ای واحد از مصحفی کهن را شکل دادند که ترقیمه آن با عبارت «کتبه علی بن موسی»، ارزش و اعتباری ویژه یافته است. با کشف اوراق پاره دوم مشخص شد که این نسخه پیش از قرن دهم هجری

قمی به مجموعه حرم مطهر رضوی وارد شده است لیکن به سبب شرایط خاص معماری و جای‌گیری در فضاهای پنهان، از دسترس عموم و حتی فهرست‌نگاران دور مانده است.

شکل ۳. نسخه قرآن منسوب به امام رضا (ع) با شماره ۱۵۸۶/۱ محفوظ در موزه قرآن آستان قدس رضوی

یکی از علل اصلی آنکه اوراق قرآن منسوب به حضرت امام رضا (ع) در دو مجلد مستقل تجلید و صحافی شده‌اند، تفاوت‌های پدیدآمده در اندازه و قطع اوراق پس از جدایی و جابه‌جایی آنها در گذر زمان است. جدایی اوراق در پی دگرگونی‌های محیطی و شرایط نگهداری، همراه با مرمت‌های انجام‌شده در ادوار بعد، موجب شد که بخش‌های مختلف مصحف از نظر ابعاد و ساختار مادی همگون نباشند. بر این اساس، مسئولان کتابخانه آستان قدس رضوی، برای صیانت و حفظ این اوراق گران‌سنگ، دو مجموعه مستقل تشکیل دادند: مجلد اول، بیست‌وهفت برگ از این مصحف شریف با ابعاد $۱۶/۵ \times ۲۴$ سانتی‌متر که در سال ۱۳۳۸ هجری شمسی خریداری و به شماره ۱۵۸۶ ثبت شده است و مجلد دوم، بیست‌ودو برگ با ابعاد $۱۸/۵ \times ۲۴/۵$ سانتی‌متر که در جریان بازسازی‌ها از سقف رواق دارالسلام به دست آمد و پس از بررسی‌های نسخه‌شناختی، تحت شماره ۱۵۸۶/۱ در کتابخانه ثبت و تجلید شد. بدین‌سان، دو مجلد ۱۵۸۶ و ۱۵۸۶/۱ یک مصحف واحد هستند که در دو پاره جدا از هم صحافی شده‌اند.

نظام کتابت قرآن منسوب به امام رضا (ع)

اوراق دو پاره از قرآن منسوب به حضرت امام رضا (ع) در مجموع شامل ۴۹ برگ است. بدیهی است که تحلیل دقیق «اختلاف المصاحف الامصار» و سنجش نظام کتابت آن بر پایه مکتب‌های شناخته‌شده کوفه، بصره، مکه، مدینه و شام، هنگامی معنا و اعتبار کامل می‌یابد که متن قرآن به‌طور جامع در دسترس باشد؛ حال آنکه از این مصحف شریف،

کمتر از یک هفتم کل آیات باقی مانده است. از این رو، هرگونه داوری باید با احتیاط و اتکا بر شواهد محدود صورت پذیرد. با وجود این محدودیت، بررسی دقیق بخش‌های موجود، نکات ارزشمندی را آشکار ساخته است. در این مصحف کاتب برای «بسم الله» آیه مستقل در نظر گرفته است که مطابق نظام کوفی است اما کریمی نیا (۱۳۹۶) به واسطه عدم نشان فصل آیات برای حروف مقطعه‌ای همچون «الم» در آغاز سوره‌های سجده و لقمان و همچنین به سبب کتابت عبارت «قل ربی یعلم القول» (سوره انبیا، آیه ۴) به جای کتابت رسم مصاحف کوفه «قال ربی یعلم القول» بیان داشته که متن حاضر با نظام رایج در کوفه همخوانی ندارد. همچنین، مطالعه در نظام عدّ الآی (جداسازی و شماره‌گذاری آیات) نشان می‌دهد که شیوه به کار رفته در این مصحف، با سنت‌های بصره و مدینه سازگار است (کریمی نیا، ۱۳۹۶: صص ۵۲-۵۵). همچنین ایشان پس از بررسی اوراق مصحف ترتیب اوراق مصحف را طبق جدول شماره ۱ ارائه کرده‌اند (همان: ۴۵):

جدول ۱.
ترتیب متن قرآن منسوب به امام رضا (ع)

شماره نسخه	شماره برگ	آغاز	انجام	شماره جزء
۱۵۸۶/۱	۱	فَإِنَّمَا يَسْتَرْ... (مریم، آیه ۹۷)	موجود: اذ... (طه، آیه ۲۴)	۱۶
۱۵۸۶/۱	۲	الظَّالِمِينَ... (مریم، آیه ۷۲)	موجود: لقد (مریم، آیه ۹۴)	۱۶
۱۵۸۶/۱	۳ تا ۲۱	وَأَجْعَلْ لِي وَزِيرًا (طه، آیه ۲۹)	لِلْقَوْمِ الظَّالِمِينَ (مؤمنون، آیه ۴۱)	۱۶-۱۸
۱۵۸۶/۱	۲۲	... لَهُ، وَيَخْشَى اللَّهَ (نور، آیه ۵۲)	غَيْرِ مُتَّبِعَاتٍ (نور، آیه ۶۰)	۱۸
۱۵۸۶	۱	بِرِيئَةٍ وَأَنْ يَسْتَعْفِفْنَ (نور، آیه ۶۰)	بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ (نور، آیه ۶۴)	۱۸
۱۵۸۶	۲ تا ۹	كَيْفَ كَانَ عَقِبَةُ (قصص، آیه ۴۰)	كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ (عنكبوت، آیه ۵۷)	۲۰
۱۵۸۶	۱۰ تا ۱۷	أَزَوْجًا لِيَسْكُنُوا إِلَيْهَا (روم، آیه ۲۱)	جُنَاحَ فِيمَا... (احزاب، آیه ۵)	۲۱
۱۵۸۶	۱۸	فَسَخَّرْنَا لَهُ الرِّيحَ تَجْرِي (ص، آیه ۳۶)	أَتَّخَذْتَهُمْ (ص، آیه ۶۳)	۲۳
۱۵۸۶	۱۹ تا ۲۳	الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ (غافر، آیه ۸)	فِي كُلِّ سَمَاءٍ أَمْرًا... (فصلت، آیه ۱۲)	۲۴
۱۵۸۶	۲۴ تا ۲۵	أَخْتَلَفُوا إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمْ (جاثیه، آیه ۱۷)	قُلْ مَا كُنْتُ بِدَعَا مِنْ... (احقاف، آیه ۹)	۲۴-۲۵
۱۵۸۶	۲۶	وَيُنَبِّئُ أَقْدَامَكُمْ (محمد، آیه ۷)	فَإِذَا أَنْزَلْتُمْ سُورَةَ مُحْكَمَةً (محمد، آیه ۲۰)	۲۶
۱۵۸۶	۲۷	[أَفَرَأَيْتُمُ الْمَاءَ الَّذِي تَشْرَبُونَ (واقعه، آیه ۶۸)	أَيْنَ مَا كُنْتُمْ وَاللَّهُ] (حدید، آیه ۴)	۲۷

با نگاهی به متن این دو پاره قرآنی مشخص می‌شود که اوراق مجلد شماره ۱/۱۵۸۶ پاره اول و اوراق شماره ۱۵۸۶ که در ادامه عبارت انتهایی مجلد ۱/۱۵۸۶ کتابت شده، به عنوان پاره دوم قابل شناسایی است و شامل سوره‌های طه، مریم مؤمنون و

نور است، در پاره اول دو برگ ابتدایی قرآن جابه جا صحافی شده‌اند؛ بنابراین این مصحف از آیه ۷۲ سوره مریم (۱۹) آغاز و به آیه ۶۰ سوره نور (۲۴) ختم می‌شوند، اوراق این مجلد پیوسته است و فقط چند برگ از آیه ۴۱ سوره مؤمنون (۲۳) تا آیه ۵۲ سوره نور (۲۴) موجود نیست.

در پاره دوم که از ادامه آیه ۶۰ سوره نور (۲۴) آغاز می‌شود، اوراق پراکنده‌ای از ۱۳ سوره قرآن به نام‌های نور (۲۴)، قصص (۲۸)، عنکبوت (۲۹)، روم (۳۰)، لقمان (۳۱)، سجده (۳۲)، احزاب (۳۳)، ص (۳۸)، غافر (۴۰)، فصلت (۴۱)، جاثیه (۴۵)، احقاف (۴۶)، محمد (۴۷)، واقعه (۵۶) و حدید (۵۷) باقی مانده و به جز دو سوره لقمان و سجده، مابقی اوراق پراکنده‌ای از مصحف اصلی است.

با توجه به محل شناسایی پاره اول می‌توان احتمال داد اوراق پاره دوم پیش از قرن دهم هجری قمری از پاره اول جدا شده‌اند. فرسودگی و نم اوراق پاره اول در اوراق پاره دوم به جز برگ اول مشاهده نمی‌شود که همین امر نشان می‌دهد اوراق پاره دوم شرایط متفاوتی از محل نگهداری اوراقی دارند که در بالای سقف رواق دارالاسلام حرم مطهر رضوی نگهداری می‌شده‌اند.

نسخه‌شناسی مصحف منسوب به امام رضا (ع)

اوراق مصحف منسوب به حضرت امام رضا (ع)، که در کتابخانه و موزه آستان قدس رضوی محفوظ است، در دو مجلد مجزا صحافی شده‌اند: مجلد نخست به شماره ۱۵۸۶ با ۲۷ برگ، در کتابخانه نگهداری می‌شود و مجلد دوم با شماره ۱۵۸۶/۱ شامل ۲۲ برگ، در موزه قرآن و نفایس جای دارد. این مصحف به خط کوفی، با ۱۶ سطر در هر صفحه کتابت شده و ابعاد متن آن میان ۱۷/۵ تا ۱۷/۷ سانتی‌متر در طول و ۱۲/۲ تا ۱۳ سانتی‌متر در عرض در نوسان است. فاصله میان سطور به‌طور میانگین یک سانتی‌متر است که بر روی اوراق پوست (رق) کتابت شده‌اند.

در مجلد شماره ۱۵۸۶ تقریباً همه اوراق جز برگ هجدهم سالم باقی مانده‌اند؛ حال آنکه در مجلد شماره ۱۵۸۶/۱ نشانه‌های فرسودگی به مراتب بیشتر است و در دو برگ ابتدایی، تنها بخش اندکی از متن محفوظ مانده است. کتابت مصحف با قلم کوفی اولیه و مرکب سیاه مایل به قهوه‌ای صورت گرفته است. از منظر پالئوگرافیک، خط این نسخه در طبقه‌بندی مشهور فرانسوا دروش به گروه D از خطوط عباسی نزدیک‌تر است؛ گروهی که به‌طور عمده به اواخر قرن دوم هجری قمری تعلق دارد (دروش، ۱۳۷۹، ش: صص ۲۴-۲۵). با این حال، سبک این مصحف با نمونه‌های شناخته‌شده گروه D تطبیق کامل ندارد و در برخی ویژگی‌های شکلی از آنها متمایز است. به‌عنوان نمونه، در رسم الخط حرف «هاء»، هر دو گونه «چشمه حرف» مشاهده می‌شود: گونه‌ای که بر روی خط مسطر قرار دارد و گونه‌ای که بخشی از آن در زیر سطر امتداد یافته است. برای روشن‌تر شدن جایگاه این مصحف در میان گونه‌های خط کوفی و مقایسه دقیق‌تر با نمونه‌های دیگر، در جدول شماره ۲ تطبیقی میان برخی حروف شاخص این مصحف و طبقه‌بندی دروش در حروف خطوط عباسی ارائه شده است. این مقایسه، نه تنها جایگاه تقریبی کتابت را در اواخر سده دوم هجری قمری روشن می‌سازد؛ بلکه می‌تواند به بازسازی روند تحول خط کوفی در آغاز عصر عباسی یاری رساند.

جدول ۲. مقایسه ارکان کتابت مصحف منسوب به امام رضا (ع) با طبقه بندی دروش

شماره مصحف	الف	ج، خ، ح	ط، ظ	ع، غ	ف، ق	م	ن	ه	لا	
۱۵۸۶	ا	ح	ط	ع	ق	م	ن	ه	لا	
طبقه بندی دروش	D.IV	D.IV	C.II	D.I	D.I	D.I	D.II	D.Va	D.IV D.III	D.III

بررسی ساختار خط مصحف نشان می‌دهد که کتابت آن از نظمی استوار و تناسبی سنجیده برخوردار است. حرکت قلم در سراسر سطور با دقت و تسلط انجام گرفته و اثری از «ارسال» یا رهاسازی قلم در پایان کلمات دیده نمی‌شود. کاتب با وجودی که شماره (تشمیر) را، که همان نازک و منعطف کردن انتهای حروف است، به کار نبرده اما در اتصال برخی از حروف مانند «م»، «ه» و «ن» از سر قلم استفاده کرده است. ایشان در کتابت کل مصحف انواع تفنن‌ها و سبک‌های فردی و هنری را در حسن تشکیل و حسن وضع به کار بسته است (جدول شماره ۳)؛ از جمله می‌توان به تقارن در آرایش حروف، مانند عبارت «صَفْصَفًا» (طه، آیه ۱۰۶، قرآن شماره ۱/۱۵۸۶ در برگ ۶ پ)، کشیدگی افقی برخی حروف از میانه متن تا حاشیه صفحه، مثل عبارت «لنفسی» (طه، آیه ۴۱، قرآن شماره ۱/۱۵۸۶ در برگ ۳ ر) و امتداد حرف «ح» در کلمه الرحمن «بسم الله الرحمن الرحيم» در ابتدای تمام سوره‌ها اشاره کرد.

از دیگر جلوه‌های زیبایشناختی در کتابت این مصحف، کتابت یک حرف یا یک کلمه در سطرهای پیاپی است؛ مثل عبارت «جَعَلْنَا» (انبیاء، آیات ۳۱ و ۳۲، قرآن شماره ۱/۱۵۸۶ در برگ ۱۰) و هماهنگی چشم‌نواز در امتداد کشیدگی دو واژه متوالی مانند عبارت «كَسَبَتْ أَيْدِي» (روم، آیه ۴۱، قرآن شماره ۱/۱۵۸۶ در برگ ۱۱ پ) از نمونه‌هایی است که در کتابت به کار رفته است. این نمونه‌ها گواه آن است که کاتب، افزون بر تسلط بر اصول رسم المصحف، برخوردار از هنری و خلاق با متن قرآن داشته و در صدد القای ریتمی بصری و روحانی در صفحه‌آرایی قرآن بوده است.

جدول ۳. حسن تشکیل حروف قرآن منسوب به امام رضا (ع)

شماره مصحف	ح، خ، ج	ه	ی	فی	ب، ت، ث	ک، گ	س، ش	با
۱۵۸۶	ح	ه	ی	فی	ب	ک	س	با

شیوه کتابت مصحف نظام کتابت پیوسته است. در این نظام کتابت، کلمات و حروف داخل کلمات را تقریباً با فاصله هم‌اندازه کتابت می‌کنند و همین امر باعث شده که حروف یک کلمه در انتهای سطر یا صفحه به خط یا برگ بعد منتقل شوند. کاتب در نگارش متن قرآن در حسن تشکیل حروف تقریباً یک دست عمل کرده است. کاتب در حرف «م» آخر همواره با دنباله افقی کوتاهی پایان داده است. سمت چپ حرف «ه» کاملاً مدرواست و دو چشم آن به روشنی پیدا است. حرف «ک» در ابتدا، وسط و انتها کشیدگی یکسانی دارند و دو گردش قلم افقی و موازی در آن تقریباً برابرند. سرکش حرف «ک» در ابتدا و وسط کلمه بسیار کوتاه است اما در انتهای کلمه نسبتاً بلند است و به صورت عمودی به

بالا می‌رود. دو حرف «د» و «ذ» شکلی شبیه به کاف بدون سرکش دارند. برای پر کردن پایان سطور ناقص گاه از خط تیره و گاه از نقطه استفاده کرده است (قرآن شماره ۱۵۸۶، برگ ۳ ر). ایشان فضای لازم برای نشان‌های خمس و عشر را در متن قرار نداده است، همچنین اعراب و اعجامی در متن به جز برخی مواضع حرف «ن» انجام نگرفته است و نقطه‌های مدور ریز و اعراب با نقطه‌هایی به شیوه ابوالاسودی و به رنگ شنگرفی و اعجام و علائم تشدید، همزه، مد و ... به رنگ سبز بعدها اضافه شده است. در انتهای متن هر سوره تعداد آیات سوره به ابجد مشخص شده است (کریمی‌نیا، ۱۳۹۶ ش: صص ۵۰-۵۱).

علامت تعشیر

علامت تخمیس

علامت پایان آیات

شکل ۴. تزئینات همراه متن قرآن منسوب به امام رضا (ع)

تذهیب این مصحف به واسطه عدم دسترسی به اوراق ابتدا و انتهای مصحف محدود به تزئینات کاربردی است که همراه متن قرآن ترسیم شده‌اند. این تزئینات عبارت‌اند از علامت مشخص‌کننده انتهای آیات که با سه خط مورب توسط کاتب ترسیم شده است که نشان از قدمت کتابت مصحف دارد. نشان شمارگان پنج آیه (تخمیس) به شکل حرف «ه» (نماد عدد پنج در حساب ابجد) ترسیم شده است و نشان تعشیر نیز با طرح شمشه‌ای زرین مشخص شده است. مذهب «بسمله» را برخلاف کاتب، آیه مستقل به شمار آورده است. در مصحف موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی ده سرسوره باقی مانده است. سرسوره‌های این مصحف مانند قرآن‌های کهن به ارتفاع یک سطر هستند و نام و تعداد آیات به خط کوفی به زر محرر کتابت شده است (شکل شماره ۵). با توجه به جدول شماره ۴، تعداد آیات در سرسوره‌های این مصحف بر اساس عدّ الآی بصری است.

جدول ۳. نظام شمارش آیات در سرسوره‌های قرآن منسوب به امام رضا (ع)

ردیف	شماره ثبت قرآن، برگ	عنوان سوره	تعداد آیه	نظام شمارش آیات
۱	۱۵۸۶/۱، برگ ۸ر	الانبياء	۱۱۱	غیر کوفی
۲	۱۵۸۶/۱، برگ ۱۴ر	الحج	۷۵	بصری
۳	۱۵۸۶/۱، برگ ۲۰ر	المؤمنون	۱۱۹	غیر کوفی
۴	۱۵۸۶، برگ ۵پ	العنکبوت	۹۹	همه نظام‌های عدّ الآی
۵	۱۵۸۶، برگ ۱۳ر	لقمان	۳۴	غیر حجاز
۶	۱۵۸۶، برگ ۱۵ر	تنزیل السجده	۲۹	بصری

ردیف	شماره ثبت قرآن، برگ	عنوان سوره	تعداد آیه	نظام شمارش آیات
۷	۱۵۸۶، برگ ۱۷ پ	الاحزاب	۷۳	همه نظام های عدّ الآی
۸	۱۵۸۶، برگ ۲۳ ر	حم السجده	۵۲	بصری و شامی
۹	۱۵۸۶، برگ ۲۵ ر	حم الاحقاف	۳۴	غیر کوفی
۱۰	۱۵۸۶، برگ ۲۷ پ	الحديد	۲۹	کوفی و بصری

شکل ۵. نمونه سرسوره قرآن منسوب به امام رضا (ع)

از دیگر تزئینات همراه سرسوره نشان شجری با نقش پیچک‌هایی حلزونی است که در راستای رقم کتابت سرسوره ترسیم شده‌اند (شکل شماره ۶). از نقوش دیگر مصحف، نوارهایی با نقوش ابری است که در انتهای سوره‌هایی که فضای خالی دارند، طراحی شده‌اند. در حاشیه اوراق مصحف عبارت‌هایی به زر محرر کتابت شده است. در قرآن به شماره ۱۵۸۶/۱ درج عبارت «سجده» برای سجده مستحب (حج، آیه ۱۸ در برگ ۱۵ پ) و در قرآن به شماره ۱۵۸۶ درج واژه «سجده» برای سجده واجب (سجده، آیه ۱۵ در برگ ۱۶ پ) و دو عبارت «نصف السبع» یکی برای نصف سبع پنجم (قصص، آیه ۴۰ در برگ ۳ ر) و دوم برای نصف سبع ششم (غافر، آیه ۴۰ در برگ ۲۰ ر) کتابت شده است (شکل شماره ۶).

نمونه نشان‌های شجری متصل به سرسوره‌ها

نشان نصف سبع

نشان سجده

شکل ۶، نشان‌های حاشیه اوراق مصحف منسوب به امام رضا (ع)

رنگ‌های به‌کاررفته در آرایه‌های این مصحف شریف، عمدتاً زر، سبز و قومز شنگرفی است که در تمامی اوراق آن بایک هماهنگی چشمگیر تکرار شده و یک نظام تزئینی یکدست را پدید آورده است. بررسی دقیق نقوش و ترکیب‌بندی‌های تزئینی نشان می‌دهد که در پس‌زمینه این آرایه‌ها، تأثیرپذیری از سنت‌های هنری ایران پیش از اسلام به‌وضوح قابل مشاهده است؛ سنتی که در قالبی نوین، در هنر کتاب‌آرایی و همچنین در تزئینات معماری اسلامی عراق و ایران بازتاب یافته و پیوندی میان میراث کهن ایران و هنر اسلامی ایجاد کرده است (صحراگرد، ۱۴۰۳ ش).

تحلیل یادداشت انتساب به امام رضا (ع) در مصحف

در پشت برگ نخست پاره دوم این مصحف (به شماره ثبت ۱۵۸۶)، یادداشتی منسوب به کتابت حضرت امام رضا (ع) درج شده است. بررسی موضع این یادداشت نشان می‌دهد که در زمان افزوده شدن این عبارت، اوراق مصحف وضعی آشفته داشته و برگ حاوی یادداشت بر خلاف جایگاه اصلی آن در انتهای مجلد قرار داشته است. فردی که این انتساب ساختگی را سامان داده، از چینش صحیح اوراق آگاهی نداشته و عبارت انتساب را در برگ پایانی اوراق درج کرده است که بازآرایی اوراق باعث شده برگه انتساب، به برگ نخست مجلد قرآن انتقال پیدا کند که همین امر نشان می‌دهد که اعتبار رقم بر اساس معیارهای معتبر نسخه‌شناسی استوار نیست.

همچنین برای ثبت این یادداشت، پس از آیات پایانی سوره نور (آیه ۲۴). چهار سطر، شامل سرسوره و آیات آغازین سوره فرقان تراشیده شده و به جای آن عبارت «کتابه علی بن موسی» به خط کوفی ثبت شده است (شکل شماره ۷). ذیل این ترقیمه، عبارتی افزوده شده است: «قد تشرفت بزيارت هذا المصحف الشريف المبارك... ال [حیدری الصفوی بهادرخان] که به احتمال قوی به شاه اسماعیل صفوی (۹۰۷-۹۳۰ ق) اشاره دارد. با این حال، باید یادآور شد که در امضاهای رسمی سلاطین صفوی، لقب «حیدری» به کار نرفته است. در کنار این یادداشت، مجموعه‌ای از مهرها به ترتیب از راست به چپ نقش بسته‌اند:

- مهری با سجع «جانشین حسن حسین علیست»
- سجع مهر ناصرالدین شاه با عبارت «السلطان بن السلطان صاحبقران»
- مهر مطموس
- سجع مهری با عبارت «هو، الملك لله الواحد»
- مهر با سجع «هو الله تعالی شأنه اکبر» (گلچین معانی، ۱۳۴۷ ش: ص ۱۸).

شایان توجه است که نمونه‌هایی مشابه از این متن و سجع مهرها در ذیل اوراق الحاقی شماری از قرآن‌های دیگر نیز مشاهده شده است؛ امری که از عدم اعتبار تاریخی این یادداشت‌ها و الحاقی بودن آنها حکایت دارد (کریمی‌نیا، ۱۳۹۷ ش). بنابراین، ارزش نسخه‌شناسی این ترقیمه و یادداشت‌ها، بیش از آنکه بیانگر اصالت کتابت به دست امام رضا (ع) باشد، نمایانگر روند مواجهه و تلقی‌های تاریخی متأخر نسبت به این مصحف است، روندی که خود بخشی جدایی‌ناپذیر از تاریخ حیات و جابه‌جایی نسخه‌های قرآنی منسوب به ائمه اطهار (ع) بوده است.

شکل ۷، ترقیمه کتابت مصحف منسوب به امام رضا (ع)

نتیجه‌گیری

در عنوان این پژوهش، تعبیر «مصحف منسوب به امام رضا (ع)» به کار رفته است؛ انتسابی که بر پایه یادداشتی به خط کوفی، با عبارت «کتبه علی بن موسی» است که با توجه به موضع آن در برگ نخست مجلد (شماره ثبت ۱۵۸۶) از اصالت یادداشت می‌کاهد. افزون بر این، یادداشت‌ها و مهرهایی به منظور تقویت این انتساب افزوده شده که با شواهد تاریخی و داده‌های نسخه‌شناسی ناسازگار است و همین امر بر ساختگی بودن آن دلالت می‌کند. این یافته در کنار کشف پاره‌ای از اوراق این مصحف (شماره ۱/۱۵۸۶) در سقف دارالسلام، با قدمتی افزون بر پنج قرن، نشان داد که این مصحف سابقه‌ای طولانی در حرم مطهر رضوی داشته و در دوره‌ای نامعلوم از آن خارج شده است.

با وجود تردیدهای یادداشت انتساب مصحف، تحلیل‌های پالئوگرافیک نشان داد که خط این نسخه در زمره گروه (D) خطوط عباسی قرار می‌گیرد؛ گروهی که به گفته دروش، به اواخر قرن دوم هجری قمری تعلق دارد. بدین سان، زمان کتابت مصحف را می‌توان هم عصر با دوران حیات حضرت امام علی بن موسی الرضا (ع) دانست. هرچند این هم‌زمانی، انتساب نسخه به دست خط امام را اثبات نمی‌کند اما هم‌عصری زمان کتابت، در کنار نفاست خط و ظرافت تذهیب، احتمال انتساب تاریخی و سنت نقل مصاحف منسوب به ائمه (ع) را قابل بررسی و تأمل جدی می‌سازد.

بررسی شیوه کتابت نیز نشان داد که مصحف در قرون اولیه اسلامی کتابت شده است. کاتب نه مواضع نشانه‌های تخمیس و تعشیر را مشخص کرده و نه اعراب و اعجام را به متن افزوده است؛ اموری که در دوره‌های بعد، به دست مصححان و هنرمندان تکمیل شده‌اند. با این وجود، کاتب با رسم سه خط مؤرب برای تعیین فصل آیات اقدام کرده که می‌تواند در تاریخ‌نگاری مصحف راهگشا باشد. در این زمینه، هرچند عبارت «بسم الله» مطابق نظام کوفی، در قالب آیه‌ای مستقل ثبت شده اما حروف مقطعه‌ای مانند «الم» در آغاز سوره‌هایی چون «سجده» و «لقمان» آیه‌ای مستقل به شمار نیامده‌اند. این ویژگی‌ها نشان‌دهنده آن است که نسخه از نظام آیه‌نگاری کوفی متأخر فاصله دارد و به نخستین سده‌های کتابت قرآن تعلق دارد.

منابع

- ابن فهد حلی، احمد بن محمد. (۱۴۰۷ ق). *عده الداعی و نجاح الساعی*. قم: دارالکتب اسلامی.
 دروش، فرانسیس. (۱۳۷۹). *سبک عباسی*. گردآوری ناصر خلیلی. تهران: کارنگ.
 رامین نژاد، امین. (۱۳۸۷). «گنجینه مخطوطات: قرآن‌هایی با دست خط مبارک امام رضا (ع)». *اطلاعات حکمت و معرفت*. ۳(۸)، صص ۴۸-۴۹.

- دهقان، اکرم و همکاران. (۱۴۰۲). پاسخ‌های امام رضا (ع) به چهل پرسش قرآنی. مشهد: به‌نشر.
- صحراگرد، مهدی. (۱۴۰۳). مصحف الرضا. مشهد: بنیاد بین‌المللی فرهنگی و هنری امام رضا (ع).
- کریمی‌نیا، مرتضی. (۱۳۹۶). «قرآن منسوب به خط امام رضا (ع) در آستان قدس رضوی و تکمله‌های آن». آینه میراث، ۱۵(۱). صص ۷۰-۳۱.
- کریمی‌نیا، مرتضی. (۱۳۹۷). «یک شاه اسماعیل و این همه زیارت قرآن: درنگی در پدیده جعل کتابت قرآن به نام امامان شیعه». اشپکتروم ایران، ۳۱(۲)، صص ۶۷-۱۰۶.
- گلچین معانی، احمد. (۱۳۵۴). «شاهکارهای هنری شگفت‌انگیزی از قرون پنجم هجری و سرگذشت حیرت‌آور آن». هنر و مردم، ۱۵۷، صص ۴۵-۶۵.
- گلچین معانی، احمد. (۱۳۴۷). کتاب راهنمای گنجینه قرآن. مشهد: آستان قدس رضوی.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ق). بحار الأنوار: الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- واعظی، محمود؛ پهلوانی، مرتضی. (۱۳۹۶). «وجه اعجاز قرآن کریم در کلام امام رضا (ع)». فرهنگ رضوی، ۱۵(۱)، صص ۹۷-۱۳۰.